

वामदेवो गौतमः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्

आ स॒त्यो या॒तु म॒घवाँ ऋ॒जीषी॑ द्रव॒न्त्वस्य॑ हर॒य॒ उप॒ नः।

तस्मा॒ इद॒न्धः सु॒षुमा सु॒दक्ष॑मि॒हाभि॑पि॒त्वं क॑रते गृ॒णानः॑ ॥ ४.०१६.०१

सत्यः- सत्यस्वरूपः। मघवान्- इन्द्रः। आधिभौतिक इन्द्रः वृष्टिजनकशक्तिदेवता। आध्यात्मिके त्विन्द्र इन्द्रियादीनामीशनाधिदेवता। ऋजीषी- आर्जवसम्पन्नः। आ यातु- आगच्छतु। अस्य- एतस्येन्द्रस्य। हरयः- प्राणतुरगाः। नः- अस्मान् प्रति। उप द्रवन्तु- आगच्छन्तु। तस्मै- अमुष्मा इन्द्राय। सुदक्षम्- बलयुक्तम्। अन्धः- रसम्। सुसुम- निष्पादयामः। गृणानः- स्तुत इन्द्रः। अभिपित्वम्- अस्मदभिमतप्राप्तिम्। इह- अत्र। करते- करोतु ॥१॥

अव॑ स्य शू॒राध्व॑नो॒ नान्ते॒ऽस्मिन्नो॑ अ॒द्य स॑र्वने म॒न्दध्वै॑।

शंसा॑त्यु॒क्थमु॒शने॑व वे॒धाश्चि॑कि॒तुषे॑ असु॒र्याय॑ मन्म॑ ॥ ४.०१६.०२

शूर- समर्थ। अध्वनः- मार्गस्य। अन्ते। न- इव। अस्मिन्- एतस्मिन्। सवने- सम्भजने। अद्य- इदानीम्। मन्दध्वै- मादयितुम्। नः- अस्मान्। अव स्य- विमुञ्च। उशनेव- कामयमान इव। वेधाः- कर्मविधायकः सन्। चिकितुषे- ज्ञानिने। असुर्याय- प्राणबलसम्पन्नायेन्द्राय। मन्म- मननमयम्। उक्थम्- मन्त्रम्। शंसाति- स्तौति ॥२॥

क॒विर्न॑ नि॒ण्यं वि॒दथानि॑ सा॒धन्वृ॒षा यत्से॑कं वि॒पिपानो॑ अर्चा॒त्।

दिव॑ इ॒त्था जी॑जनत्स॒प्त का॒रून्हा॑ चि॒च्चक्रु॑र्व॒युना॑ गृ॒णन्तः॑ ॥ ४.०१६.०३

कविः- क्रान्तदर्शी। निण्यम्- गूढम्। न- इव। विदथानि- उपासनानि। साधन्- साधयन्। वृषा- वर्षक इन्द्रः। सेकम्- सेचनीयम्। विपिपानः- विशेषेणानुभवन्। अर्चात्- अर्चति। दिवः- चिदाकाशात्। इत्था- एवम्। सप्त कारून्- सप्तभूमिकासम्बन्धिकर्माणि। जीजनत्- ससर्ज। गृणन्तः- त्वां स्तुवन्तः। अह्ना- एकेन दिनेन क्षणेनेति भावः। वयुना- ज्ञानानि। चक्रुः- साधयन्ति ॥३॥

स्व१र्यद्वेदि सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद्व वस्तोः।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४.०१६.०४

यत्- यदा । महि- महत् । ज्योतिः । स्वः । अर्कैः- रश्मिभिः । सुदृशीकम्- सुष्ठु दर्शनीयम् । वेदि-
ज्ञायते । तदा देवाः । वस्तोः- स्वर्गे निवासार्थम् । रुरुचुः- दीप्ता बभूवुः । अभिष्टौ- स्वाभ्यागमने ।
नृतमः- वीरतमः । नृभ्यः- मनुष्येभ्यः । विचक्षे- विशेषदर्शनाय । अन्धा तमांसि- अन्धकारान् ।
दुधिता चकार- नाशितवान् ॥४॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्यु१भे आ पप्रौ रोदसी महित्वा।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ४.०१६.०५

इन्द्रः- परमेश्वरः । ऋजीषी- सत्यः । अमितम्- अपरिमितं माहात्म्यम् । ववक्ष- धृतवान् ।
महित्वा- स्वमाहात्म्येन । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । आ पप्रौ- आपूरितवान् । अतः- अस्माद्भुवनात् ।
अस्य- एतस्येन्द्रस्य । महिमा- माहात्म्यम् । वि रेचि- विशेषेण शोभते । यः । विश्वा भुवना- सर्वान्
लोकान् । अभि बभूव- अभितोऽभवत् । सर्वेभ्योधिकोऽभवद्वा ॥५॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः।

अश्मानं चिद्ये बिभिदुर्वचोभिर्व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ४.०१६.०६

शक्रः- शक्त इन्द्रः । विद्वान्- ज्ञानी सन् । विश्वानि- सर्वाणि । नर्याणि- वीर्याणि । निकामैः-
कामयद्भिः । सखिभिः- स्वमित्रभूतैरङ्गिरोभिः । अपः- उदकानि मूलशक्तिधारा इत्याध्यात्मिके ।
रिरिच- जडोपलक्षितपाषाणतः पृथक्कृतवान् । उशिजः- कामयन्त उपासकाः । वचोभिः- मन्त्रैः ।
अश्मानम्- गिरिं जडप्रतीकम् । बिभिदुः । गोमन्तं व्रजम्- चिद्रश्मिसमूहम् । वि वव्रुः- वरणं
कृतवन्तः ॥६॥

अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन्प्रावृत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः।

प्राणांसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ४.०१६.०७

अपः- उदकानां मूलशक्तिधाराणाम्। वव्रिवांसं वृत्रम्- आवारकं मेघं गिरिं तत्प्रतीकजडं वा। प्रावत्- प्रकर्षेण पालकम्। ते- तव। वज्रम्। पराहन्- बभञ्ज। पृथिवी- भूमिरपि। सचेताः- त्वत्प्रज्ञावती बभूव। शूर- समर्थ। धृष्णो- धर्षक। शवसा- बलेन। पतिः- पालकः। भवन्- सन्। समुद्रियाणि अर्णासि- अपां मूलशक्तिधाराणाम्। ऐनोः- प्रेरकोऽभवः॥७॥

अपो यदद्रिं पुरुहूतं दर्दराविर्भुवत्सरमा पूर्वं ते।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरि गोत्रा रुजन्नङ्गिरोभिर्गृणानः॥ ४.०१६.०८

पुरुहूत- बहुभिराहूत। अद्रिम्- जडोपलक्षितगिरिम्। अपः- मूलशक्तिधारा अभिलक्ष्य। दर्दः- विदारितवानसि। ते- त्वदर्थम्। पूर्वं- सनातनं चिद्रश्मिसमूहम्। सरमा- देवशुनी जिज्ञासान्वेषणवेदनप्रतीकभूता। आविर्भुवत्- प्रकाशितवती। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैरुपासकैः। गृणानः- स्तुतः सन्। सः- असाविन्द्रः। गोत्रा- गिरीन् मेघान् वा जडप्रतीकान्। रुजन्- भञ्जन्। भूरिम्- प्रभूतम्। वाजम्- अन्नम्। नः- अस्मभ्यम्। नेता सन्। दर्षि- आदरं कृतवानसि॥८॥

अच्छां कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम्।

ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्रहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त॥ ४.०१६.०९

नाधमानम्- याचमानम्। कविम्- क्रान्तदर्शिनम्। अच्छ- अभिलक्ष्य। अभिष्टौ- तत्प्रपदने। मघवन्- इन्द्र। नृमनः- नृणां हितचित्तः सन्। स्वर्षाता- स्वर्गसम्भक्ता सन्। गाः- धेनूश्चित्करणानभ्यगाः। ऊतिभिः- रक्षाभिः। तम्- अमुं कुत्सम्। इषणः- प्रेरितवानसि। द्युम्रहूतौ- देवहूत्याम्। मायावान्- वञ्चकः। दस्युः। नि अर्त- विनष्टोऽभूत्॥९॥

आ दस्युघ्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः।

स्वे योनौ नि षदत्तं सरूपा वि वां चिकित्सदृत्तचिद्ध नारी॥ ४.०१६.१०

दस्युघ्नेन मनसा- दस्युहननचित्तेन। अस्तम्- गृहम्। आ याहि- आगच्छ। ते- तव। सख्ये- मैत्रीम्। निकामः- नितरां कामयमानः। कुत्सः- कर्मशील उपासकः। कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिति

श्रुतावेवमेव दृश्यते । भुवत्- अभवत् । सरूपा- समानरूपाविन्द्रकुत्सौ । स्वे- स्वकीये । योनौ-
सदने । नि सदतम्- उपविशतम् । वाम्- युवाम् । ऋतचित्- सत्यदर्शिनी । नारी- उषाः । वि-
विशेषेण । चिकित्सत्- जानाति ॥१०॥

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ।

ऋज्जा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्यायं भूषात् ॥ ४.०१६.११

ऋज्जा- ऋजुगामिनावश्वौ । गध्यम्- ग्राह्यम् । वाजम्- बलम् । युयूषन्- रथे योजयन् । न- इव ।
कविः- उपासकः । यत्- यदा । पार्याय- स्वपारणाय । भूषात्- प्रभवते । तदा । अवस्युः-
रक्षाकामः । तोदः- शत्रुहिंसकः । वातस्य हर्योः- प्राणाश्वयोः । ईशानः सन् भवान् । कुत्सेन-
कर्मशीलेनोपासकेन । सरथम्- समानरथे । यासि- गच्छति ॥११॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रा ।

सद्यो दस्यून्प्रमृण कुत्स्येन प्रसूरश्चक्रं वृहतादभीके ॥ ४.०१६.१२

कुत्साय- स्वोपासकाय । अशुषम्- दुःखकरम् । शुष्णम्- शोषकम् । नि- नितराम् । बर्हीः-
अवधीः । अहः- दिवसस्य । अहः- प्रक्रमे । सहस्रा- सहस्रपरिवारेण सहितम् । कुर्यवम्-
कुमिश्रकरमवधीः । सद्यः- क्षणेन । कुत्स्येन- वज्रेण । दस्यून् । प्रमृण- प्रकर्षेण नाशय । अभीके-
समीपे । सूरश्चक्रम्- शत्रोर्ज्वलच्चक्रमायुधम् । प्र- प्रकर्षेण । वृहतात्- छिन्धि ॥१२॥

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्वने वैदथिनाय रन्धीः ।

पञ्चाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः ॥ ४.०१६.१३

त्वम् । पिप्रुम्- पूरयितारम् । आकाशवद्विस्तृतचित्तं कलुषभावनाभिः पूरयितुं यतमानम् । मृगयम्-
मृगयन्तम् । शूशुवांसम्- प्रवृद्धम् । वैदथिनाय- याज्ञिकाय । ऋजिश्वने- आर्जवसम्पन्नाय । रन्धीः-
नाशितवानसि । पञ्चाशत् सहस्रा- प्रभूतानि । कृष्णा- अन्धकारमयानि रक्षांसि । नि वपः-

अवधीः। अत्कम्- रूपम्। जरा- जरिमा। न- इव। पुरः- पुराणि बन्धनानि। वि दर्दः-
विदारितवानसि ॥१३॥

सूर॑ उपा॒के त॒न्व॑ः१ द॒धानो॒ वि य॒त्ते चे॒त्य॒मृत॑स्य॒ वर्षः॑।

मृ॒गो न ह॒स्ती त॒विषी॑मुषा॒णः सि॒ंहो न भी॒म आयु॑धानि॒ बिभ्र॑त् ॥ ४.०१६.१४

सूरः- सूर्यस्य। उपाके- अन्तिके। तन्वम्- देहम्। दधानः- धारयन्। सूर्यसदृशप्रभ इति भावः।

ते- तव। अमृतस्य वर्षः- अमृतस्वरूपम्। वि चेति- विज्ञायते। मृगो न हस्ती- गजेन्द्र इव।

तवीषीम्- शत्रुबलम्। उषाणः- दहन्। आयुधानि। बिभ्रत्- बिभ्राणः। सिंहो न भीमः-

भयङ्करः सिंह इवाभवः ॥१४॥

इन्द्रं॑ का॒मा वसू॑यन्तौ॒ अग॑म॒न्स्व॒र्मी॒ऽहे न स॑र्वने च॒का॒नाः।

श्र॒व॒स्य॒वः श॑शमा॒नास॑ उ॒क्थै॒रोको॒ न र॒ण्वा सु॒दृशी॑व पु॒ष्टिः ॥ ४.०१६.१५

इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। कामाः- कामयमानाः। वसूयन्तः- सम्पत्कामाः। स्वर्मीऽहे-

स्वर्गानन्दाय। न- सम्प्रति। सवने- सम्भजने। चकानाः- याचमानाः। श्रवस्यवः- श्रुतिकामाः।

उक्थैः- मन्त्रैः। शशमानासः- स्तुवन्तः। अगमन्- अगच्छन्। रण्वा- रमणीयः। ओकः- गृहः।

न- इव। सुदृशी- सुदर्शना। पुष्टिः। न- इव भवति ॥१५॥

तमि॒द्व इन्द्रं॑ सु॒हव॑ं हु॒वेम॒ यस्ता॒ च॒कार॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑।

यो मा॒वते॑ ज॒रित्रे॑ ग॒ध्यं चिन्म॑क्षू वाजं॒ भर॑ति स्पा॒र्ह्राधाः॑ ॥ ४.०१६.१६

यः। स्पाहर्ह्राधाः- स्पृहणीयसंसिद्धिः। मावते- मादृशाय। जरित्रे- स्तोत्रे। गध्यम्- ग्राह्यम्।

वाजम्- धनम्। मक्षु- शीघ्रम्। भरति- धरते। यः। ता- तानि। पुरूणि- प्रभूतानि। नर्या-

वीर्याणि। चकार- अकरोत्। तम्। वः- युष्माकम्। सुहवम्- शोभनाह्वानपात्रम्। इन्द्रम्-

परमेश्वरम्। हुवेम- आह्वयामः ॥१६॥

ति॒ग्मा यद॒न्तर॑श्निः प॒ताति॑ कस्मि॒न्चिच्छू॑र मुहु॒के जना॑नाम्।

घोरा यदर्य समृतिर्भवात्यध स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥ ४.०१६.१७

शूर- समर्थ । जनानाम् । कस्मिंश्चित् मुहुके- युद्ध इति सायणः । अन्तः- मध्ये । तिग्मा- तीक्ष्णा ।
अशनिः । यत्- यदा । पताति- पतेत् । यत्- यदा । घोरा- भयङ्करम् । समृतिः- युद्धम् । भवाति-
भवति । अर्य- आर्य । तदा । गोपाः- पालकः सन् । तन्वः- अस्मद्देहान् । बोधि- रक्षार्थं
बुद्धयसे ॥१७ ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमतिमा जगन्नोरुशंसो जरित्रे विश्वध स्याः ॥ ४.०१६.१८

वामदेवस्य- सुन्दरदीप्तेरुपासकस्य । धीनाम्- बुद्धीनाम् । अविता- रक्षिता । भुवः- अभवः ।
वाजसातौ- सम्पल्लब्धये । अवृकः- अहिंसकः । सखा । भुवः- अभवः । त्वाम् । अनु- अनुसृत्य ।
प्रमतिम्- प्रकर्षचेतनम् । आ जगन्म- गच्छेम । उरुशंसः- पुरु प्रशंसितः सन् । जरित्रे- स्तोत्रे ।
विश्वध- सर्वदा । स्याः- भवेः ॥१८ ॥

एभिर्नृभिरिन्द्र त्वायुभिश्चा मघवद्भिर्मघवन्विश्व आजौ ।

द्यावो न द्युमैरभि सन्तौ अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ ४.०१६.१९

इन्द्र- परमेश्वर बलाधिदैवत । त्वायुभिः- त्वत्कामैः । एभिः- एतैः । नृभिः- नेतृभिः । मघवद्भिः-
हव्यवद्भिः । मघवन्- सम्पद्वन् । विश्वे- सर्वेषु । आजौ- वृत्रैर्जनितेषु युद्धेषु । द्यावः- दीप्तिमन्तः ।
न- यथा । द्युमैः- दीप्ताभिर्भावनाभिः । तथा । अर्यः- आर्या वयम् । अभि सन्तः- शत्रून्
अभिभवन्तः । पूर्वीः शरदः- बहुसंवत्सरान् । क्षपाः- निशाः । मदेम- तुष्येम ॥१९ ॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम् ।

नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उग्रोऽविता तनूपाः ॥ ४.०१६.२०

एव- इत्थम् । वृषभाय । वृष्णे- वर्षकाय । भृगवः-दीप्ता उपासकाः । भृक् ज्वाला । तथा सहोत्पन्ना
भृगव इति शब्दकल्पद्रुमे । रथम्- लक्ष्यप्रापकरंहणप्रतीकं भावनामयं वाहनम् । रथी ऋतस्य नो

भवेति श्रुतेः ऋतं रथः । न- इव । ब्रह्म- अस्मद्दासनं मन्त्रं मेधां वा । अकर्म- कृतवन्तः । यथा ।
नः- अस्माकम् । सख्या- मैत्र्याणि । वियोषत्- न पृथग्भवन्ति तथा । उग्रः- उद्गूर्णः । तनूपाः-
अस्मद्देहपालकः । अविता- रक्षिता । नु- क्षिप्रम् । असत्- इन्द्रो भवतु ॥२०॥

नू॒ष्टु॒त इ॒न्द्र नू॒ गृ॒णान॒ इषं॑ ज॒रित्रे॑ न॒द्यो॒३ न पी॒पेः॑ ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४.०१६.२१

इन्द्र- परमेश्वर । स्तुतः- पूर्वैः स्तुतः सन् । नु- क्षिप्रम् । गृणानः- अस्माभिः स्तूयमानः सन् ।
जरित्रे- स्तोत्रे । नद्यः- आपः । न- इव । इषम्- सदेष्टव्यम् । पीपेः- प्यायय । हरिवः- प्राणाश्च ।
ते- तुभ्यम् । नव्यम्- अभिनवः । ब्रह्म- मन्त्रः । अकारि- कृतः । धिया- चित्तधारणया । रथ्यः-
शोभनरंहणाः । सदासाः- शोभनदास्यभावनासम्पन्नाः । स्याम- भवेम ॥२१॥

Dr. Ranganatha